

ТЕКСТОЗНАВСТВО. ДИСКУРСОЛОГІЯ

УДК 811. 401: 410

Ф. С. Бацевич

ТЕКСТИ ФАНТАСТИЧНОГО ЗМІСТУ: МОДУСНО-МОДАЛЬНІ АСПЕКТИ ТИПОЛОГІЇ

У статті з використанням понять модусу й модальності представлена спроба прагматичної типології текстів, у яких наявний елемент фантастичного, шляхом врахування низки критеріїв (наявності чи відсутності авторства; вживання фантастичного як прийому або ж як жанровірного чинника (концепту); «художності» чи «не художності» зображення текстової історії; урахування чинників модусно-модального характеру. Перспективи семантико-прагматичного підходу до вивчення текстів фантастичного змісту вбачаємо в лінгвальному уточненні, а за можливості й «вхоплені» чіткою дефініцією сутності феномену фантастичного, в обґрунтуванні й деталізації чинників, що диференціюють ці тексти, зокрема чинників модусно-модального характеру.

Ключові слова: фантастичний текст, текстовий модус, метатекстовий модус, текстова модальність, тексти-ченнелінги.

Batsevych F. Fantastic Texts: Modus-Modal Aspects of Typology. The article aims to present a pragmatic typology of texts with fantastic elements in their content or plot; an attempt is made to base this typology on the notions of modus and modality. This approach is highly topical for the reason of active investigation of fantastic texts in all fields of humanitarian studies, but for linguistics where only sporadic studies have appeared.

Classifying the texts went through two interrelated stages. The first stage resulted in identifying channeling texts as prominent ones. Here, texts were characterized in accord with the criteria of the authorship (its absence or presence), the use of fantastic elements as a device or a genre-forming factor (a concept), or in accord with the criterion of «literary» character or «non-literary» one of the text story creation.

The second stage of classifying fantastic texts presupposed the use of such criteria as their modus-modal nature, in particular, such meta-moduses as «The author's (or narrator's) perception and evaluation of the world», «The world's presentation in the text», «The author's (or narrator's) interaction with a possible recipient», «The author's (or narrator's) attitude to the text (its form, structure, content, etc.)». These types of revealing modus factors in literary texts are topped by a specifically marked meta-modus «The perception of the text content as intentionally created».

These most important types of meta-moduses are embodied in a wide range of modalities, where the key role belongs to modal meanings of irrationality, miracle, belief, evaluation, the degree of weirdness, playful or serious attitude to the «text story», emotionality or its absence, and others.

The perspectives of the linguistic, and semantic-pragmatic approach in particular, to studying fantastic texts are in lingual specification or, if it is possible, defining the nature of the phenomenon of the fantastic, in reasoning and detailing the factors that differentiate these texts, particularly the factors of modus-modal (pragmatic) character.

Key words: *fantastic text, textual modus, meta-textual modus, textual modality, channeling texts.*

Вступ

Феномен фантастичного (у широкому сенсі слова) активно вивчають філософи, семіологи, когнітологи, культурологи, дослідники вірувань і міфів, літературознавці та представники інших напрямів гуманітарного знання. Зокрема, у царині літературознавства дослідження фантастики (зокрема слов'янської) численні й здійснюються в різних напрямках: від спроб окреслення сутності фантастичного як первня, основи фантастики, її найважливішої підставової категорії, до встановлення конкретних типів носіїв і втілень різновидів фантастичного. У низці досліджень підкреслюється, що особливість текстів як носіїв фантастичного – епістемологічна нестабільність, «розмитість» текстової онтології (див., напр.: (Бовсунівська, 2012: 12-13)). Співвідношення ж мовознавчих і немовознавчих (у широкому сенсі) досліджень фантастичного далеко не на користь перших: лінгвістичні розвідки і кількісно¹, і змістовно відстають від розвідок цього насамперед у філософії, культурології, фольклористиці, літературознавстві.

Мовознавчі дослідження фантастичного проводять у достатньо вузькому діапазоні: це зазвичай розвідки змістового наповнення «металексем», пов'язаних зі змістом 'фантастичне' (чудо, диво, вигадка, час і простір у фантастичних текстах і т. ін.), текстова ономастика, фразеологія, фікціональна термінологія, словотвірні аспекти неологізмів та авторських okazionalizmів. В останній час дослідники звертаються до вивчення стилістичних особливостей фантастики (див., напр., огляди в: (Хороб, 2017; Аїдачі, 2016)). Одночасно в одній

1 Для прикладу, лише в збірниках під загальною назвою «Слов'янська фантастика» за редакцією Д. Аїдачі (Слов'янська, 2012; 2016) співвідношення статей лінгвістичної та нелінгвістичної проблематики приблизно 1:19.

з праць Д. Айдачича окреслено нові аспекти досліджень «книжної фантастики», пов'язані із семантичними, прагматичними й функційно-комунікативними підходами до тексту. Однак усе ж потрібно визнати, що до цього часу не опрацьовані підходи до виявлення власне лінгвальних ознак фантастичного, не запропонована сучасна у своїй основі функційно-комунікативна, прагматично зорієнтована типологія текстів-носіїв фантастичного, яка окрім достатньо традиційних творів наукової фантастики, фентезі, утопій, антиутопій та ін., враховувала б тексти магічного, містичного, прогностичного (сонники, гороскопи) змісту, тексти-ченнелінги та ін., що набули особливої популярності на сучасному етапі розвитку суспільства.

Методи та методики дослідження

У пропонованій статті з використанням понять модусу й модальності представлена спроба прагматичної типології текстів, у яких наявний елемент фантастичного, що й становить мету розвідки. З позицій прагматики і з урахуванням концепції Ш. Баллі *модус* розуміємо як спосіб представлення диктумної (пропозитивно-текстової) інформації, що розгортається в низці конкретних модальних утілень (див. схожі підходи в: (Ніка, 2009; Бацевич, 2010; 2018)). При цьому модуси й модальності можуть групуватись за мірою охоплення ознак і серед них варто виділяти метамодуси і метамодальності (Бацевич, 2010; 2018).

Результати та дискусії

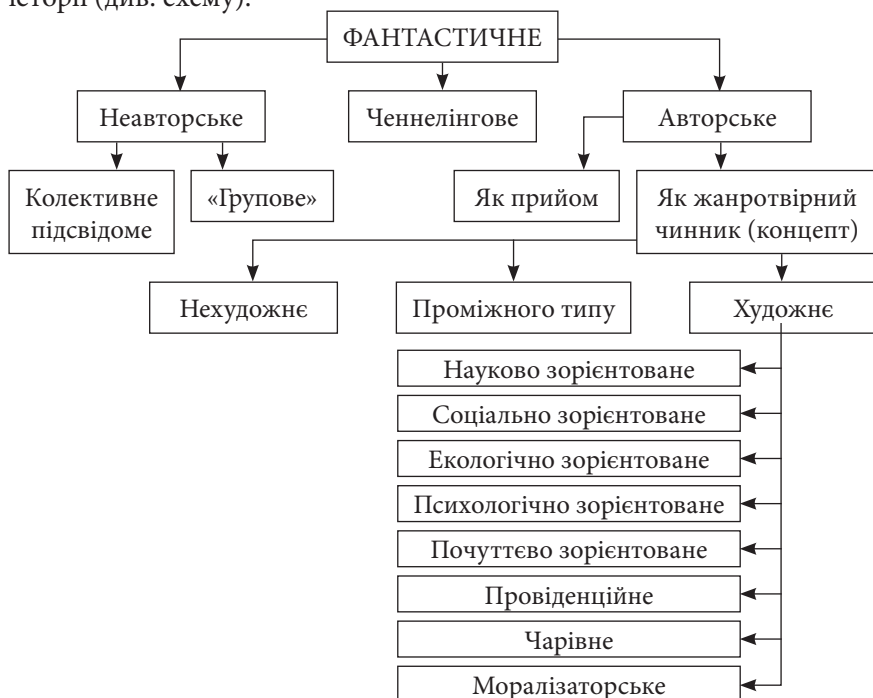
На першому етапі класифікації текстів, що містять щось таке, що інтуїтивно сприймається як «незвичне», «якого ми не спостерігаємо емпірично в щоденному житті», «неможливе в реальному світі» тощо, скористаємося «ближчим значенням» (у розумінні О. О. Потебні) слів *фантастика* і *фантастичне*, поданих у тлумачних словниках.

Зокрема, в академічному словнику української мови в 11-ти томах визначення слів *фантастичний* і *фантастика* (Словник, 1979, т. 10: 561) містять лексеми-носії смислів 'таке, що не існує, не відповідає дійсності, вигадане, уявне', 'таке, що містить казкові образи, видумане, нереальне, пов'язане з фантазією, 'неможливе, нездійсненне', 'химерне, казкове', 'надзвичайне, дивовижне, різке'. Слово *фантазія* як підґрунтя фантастичного визначається з використанням лексем і дескрипцій 'витвір уяви, мрія', 'вигадка' (Ibid.: 560]. Схожі

тлумачення знаходимо в словниках російської мови, де слова *фантастический* і *фантастика* визначаються за допомогою лексем і дескрипцій як носіїв смислів 'несуществующий в действительности', 'выдуманный', 'нереальный' (Словарь, 1984, т. 4: 552).

Під таке широке розуміння фантастичного потрапляють різноманітні тексти, у яких домінує «незвичне», «чудесне», насамперед тексти наукової фантастики, фентезі, містичні, магичні, міфологічні, «хімерної прози», «магічного реалізму», казки для дітей і дорослих, фантасмагорії, романи катастроф, жахів, сонники, гороскопи, ченнелінг-тексти та ін. Усі вони потребують типологічного осмислення, підведення під конкретніші рубрики. Такими рубриками в цьому дослідженні обрані функційно-прагматичні категорії (критерії).

На першому етапі членування цих текстів можуть бути враховані критерії наявності чи відсутності авторства, вживання фантастичного як прийому або ж як жанротвірного чинника (концепту), а також критерію «художності» чи «не художності» зображення текстової історії (див. схему).

До неавторських текстів, що спираються на колективне підсвідоме, можна зарахувати тексти міфологічного спрямування; до текстів «групового» характеру – фольклорні (народні казки, притчі, фантазмагорії). До авторських текстів, у яких фантастичне виступає жанротвірним концептом нехудожнього характеру зараховуємо інформаційно-довідкові тексти на зразок сонників і гороскопів, тексти містичного й магічного змісту (регулятивний підтип); до текстів цього ж різновиду, але проміжного типу між нехудожніми й художніми, можна зарахувати твори О. Блаватської, зокрема «Розвінчана Ізида», низку творів Реріхів, історіософський роман Д. Андрєєва «Троянда світу» та ін.

Типологічно ширшими є тексти, у яких фантастичне виступає як жанротвірний чинник, тобто концепт художньої природи (з домінуванням естетичних комунікативних смислів). Так, до науково зорієнтованих (звичайно, фікційно «науково зорієнтованих») належить значне коло текстів так званої наукової фантастики; до соціально зорієнтованих – тексти утопій та антиутопій; до екологічно зорієнтованих – тексти «романів катастроф»; до почуттєво («пристрасно») зорієнтованих – романи жахів (див., напр.: (Сазонова, 2018)). Текстами, у яких домінує «провіденційний струмінь», можна вважати тексти різноманітних передбачень, визнані Церквою канонічними, а також численні апокрифічні твори на зразок апокаліпсисів, ходінь по муках та ін. Модальність «чарівності», тобто того, що не пояснюється раціонально, а «просто є» і при цьому впливає на уяву, домінує в текстах фентезі, чарівних казках та ін.; відчутний моралізаторський струмінь наявний у казках для дорослих.

Спостереження свідчать, що важливими чинниками диференціації фантастичних текстів слід визнати чинники, що стосуються онтологічних констант зображуваного у творах світу. Так, наприклад, референти (люди, фантастичні істоти, фейкові артефакти, натурфакти, об'єкти, речі і т. ін.) в текстах наукової фантастики обов'язково співвіднесені з реальною дійсністю; у текстах жанру фентезі такої співвіднесеності немає: у них фентезійний текстовий світ, як і в чарівних казках, є самодостатнім. Інакше кажучи, міра іконічності текстового світу у творах наукової фантастики достатньо чітко виявлена, а у фентезі, так би мовити, «нульова». Не менш важливими слід визнати відмінності в ситуаціях і подіях, у яких беруть участь ці

референти, у просторі й часі, де вони відбуваються, та інші чинники змістового характеру. Однак будь-яка типологія текстів, зорієнтована виключно на змістові (семантико-пропозитивні) чинники, недостатня в плані повноти вияву фантастичного елементу. Відповідно, постає питання щодо детальнішої типології подібних текстів, що є достатньо непростою проблемою, оскільки формалізувати, перш за все, «інтерпретувати «незвичайність» (неймовірність, небувалість, тобто фантастичність) у системі традиційних наукових категорій достатньо складно» (Хороб, 2017: 25). Виходячи з розуміння того, що в основі такої типології повинні лежати не лише об'єктивно-мовні (пропозитивно-семантичні), а й суб'єктивні (передусім прагматичні) чинники, вважаємо, що одним з можливих критеріїв класифікації подібних текстів можуть стати чинники модусно-модального характеру. Так, відомий сучасний літературознавець і філософ Михайло Епштейн, розглядаючи категорію модальності, у структуру якої він включає також модус, зазначає, що вона «охоплює всі рівні текстуальної й мисленнєвої діяльності. Не лише окремі речення, а й цілі тексти, художні й документальні жанри, літературні й філософські напрями, навіть види суспільної свідомості можуть різнитися типом модальності» (Епштейн, 2001: 16).

Не маючи змоги в цій статті спеціально зупинитися на проблемі модусів, їхньої типології, взаємозв'язків з модальностями та інших дотичних питаннях (див. про це детальніше в: (Бацевич, 2010; 2018; Ніка, 2009; Сазонова, 2018)), зазначимо, що для потреб класифікації текстів фантастичного змісту можуть бути використані чотири типи метамодусів: (1) «Сприйняття і оцінка світу автором (або ж наратором) тексту»; (2) «Представлення світу в тексті»; (3) «Взаємодія автора (наратора) з потенційним реципієнтом»; (4) «Ставлення автора (наратора) до тексту (його форми, структури, змісту тощо)». Ці, на наш погляд, найважливіші типи метамодусів утілюються в широке «віяло» модальностей. Однак, як відомо, одна з найважливіших психоментальних особливостей сприйняття фантастичного, наприклад, у художніх текстах – розуміння умовності (фікційності) зображуваного в них автором (Серль, 1999). Це, передовсім, стосується текстів наукової фантастики, фентезі, казок, текстів утопій та антиутопій. Це ставлення до тексту, так би мовити «з примруженим оком», можна сприймати як «метамодальність» найвищого прояву у фантастичних текстах.

Набір згаданих метамодусів і конкретних різновидів модальностей, які їх презентують, дозволяють визначити бодай у першому наближенні «диференційні прагматичні ознаки» текстів фантастичного змісту. Подаємо їх у вигляді чотирьох зведених таблиць.

Таблиця 1

Метамодус «Сприйняття й оцінка світу автором (або наратором) тексту»

№ п/п	Тип тексту	Стани свідомості автора			Спосіб сприйняття Світу автором				Оцінка світу автором			
		Нормальний	Змінений	Не виражено	Перцептивний	Ментальний	Віри	Змішаний	Позитивна	Негативна	Різна	Не виражена
1	Наукова фантастика	+				+					+	
2	Фентезі	+				+/-		+			+	
3	Казковий	+					+				+	
4	Містичний		+					+				+
5	Міфологічний			+				+			+	
6	Магічний		+					+			+	
7	Ченнелінг		+			+					+	
8	Утопічний	+				+			+			
9	Антиутопічний	+				+	+			+		
10	Сонник		+		+			+			+	
11	Гороскоп	+				+	+					+

Зауваги до Таблиці 3: знаки + /– у колонці «Наукова фантастика» в модусі «Особистісне ставлення» (рубрика «Спосіб представлення текстових подій») відповідає тому факту, що в межах наукової фантастики спосіб представлення текстових подій навіть в одного автора може бути серйозним (С. Лем: романи «Соляріс», «Непереможний», «Фіаско» та ін.) або жартівливим (ігровим) (С. Лем: оповідання «Сексотрясіння», «Группенфюрер Луї XVI» та деякі інші оповідання збірника «Абсолютна порожнеча»). Крім того, у низці науково-фантастичних творів відчутний потужний психологічний струмінь, наприклад, романи братів Стругацьких «Важко бути богом», «Хижі речі століття» та ін. Списки творів із зазначеними типами модальностей можна продовжити.

Таблиця 2

Метамодус «Представлення світу в тексті»

№ п/п	Тип тексту	Модус буття			Скерованість			Еvidенційність			Міра одивненості			Об'єкти світу					Функціонально-стилістичне втілення				
		Реальний	Нереальний	Потенційний	На світ	Від світу	Еvidенційний	Не еvidенційний	Не виражена	Значна	Часткова	Не виражена	Люди	Не люди	Артефакти	Натурфакти	Суккупності	Художнє	Публіцистичне	Наукове	Релігійне	Побутове	Інформаційне
1	Наукова фантастика			+	+			+			+		+	+	+	+	+	+		+			+
2	Фентезі		+		+			+						+			+	+					
3	Казковий		+		+				+	+			+	+	+	+	+	+					
4	Містичний			+		+				+				+	+		+				+		
5	Міфологічний	+			+				+			+		+	+								+
6	Магічний	+			+							+	+	+	+	+					+		
7	Ценелінг			+	+							+	+	+									+
8	Утопічний			+	+				+			+	+	+	+		+	+/ -	+/ -				
9	Антиутопічний			+	+				+		+		+	+	+		+	+/ -	+/ -				
10	Сонник			+		+			+	+			+	+	+		+					+	
11	Гороскоп	+/-		+		+			+				+			+							+

Таблиця 3
Метамодус «Взаємодія автора тексту з потенційним реципієнтом»

№ п/п	Тип тексту	Авторство тексту						Особистісні ставлення (спосіб представлення текстових подій)			
		Автор	Наратор	Ченнелер	Фольклорні (народ)	Коллективна підсвідомість	Не виражено	Серйозне	Ігрове	Моралізаторське	Впевнене
1	Наукова фантастика	+	+					+/-		+/-	
2	Фентезі	+							+	+/-	+/-
3	Казковий	+/-			+				+	+/-	
4	Містичний	+						+			+
5	Міфологічний					+		+			+
6	Магічний	+			+			+			
7	Ченнелінг			+				+			
8	Утопічний	+						+			
9	Антиутопічний	+						+/-			
10	Сонник					+	+/-	+			
11	Гороскоп	+						+			

Таблиця 4
Метамодус «Ставлення автора до тексту»

№ п/п	Тип тексту	Міра серйозності ставлення				Міра скептичності ставлення			Міра емоційності ставлення		
		Серйозне	Несерйозне	Ігрове	Не виражене	Скептичне	Поважне	Не виражене	Емоційне	Стримане	Не виражене
1	Наукова фантастика	+					+		+/-	+/-	
2	Фентезі			+					+		
3	Казковий		+						+		
4	Містичний	+					+		+/-		
5	Міфологічний	+					+		+/-		
6	Магічний	+					+			+	
7	Ченнелінг	+					+			+	
8	Утопічний	+					+		+/=		
9	Антиутопічний				+	+			+/-		
10	Сонник	+						+		+/-	
11	Гороскоп				+		+/-				+

Висновки

Отже, фантастичний текст, що розглядається з погляду функційно-прагматичного підходу з використанням понять модусу й модальності, може бути визначений як різновид (тип) тексту, у якому переважно одивнений, недиспозиційний диктумний (у широкому значенні – референційний) комунікативний смисл «вписаний» у широкі модусно-модальні смисли прагматичного характеру, які інтенціонально (значно рідше неінтенціонально, наприклад, міфологічні тексти) охоплюють способи осмислення реального світу, його втілення й трансформацію в «текстовий світ», представлення останнього реципієнтові, оцінку автором (наратором, ченнелером) породженого тексту в мегахмодусі віри й притаманних йому модальностей ірреальності, потенційності, чуда, умовності, особливої евіденційності та ін.

Потрібно також підкреслити той факт, що з урахуванням часу фантастичне постає категорією синхронічною: те, що раніше сприймалось як реальне, може з бігом часу виявитися фантастичним, наприклад, уявлення про те, що Земля плоска і лежить на трьох слонах (китах). З іншого боку, фантастичне на попередньому етапі розвитку людства може стати реальним на наступному (пересування людини в повітрі на літаках, польоти в космос і т. ін.).

Перспективи лінгвістичного, зокрема семантико-прагматичного підходу до вивчення текстів фантастичного змісту вбачаємо в лінгвальному уточненні, а по можливості й «вхопленні» чіткою дефініцією сутності феномену фантастичного, в обґрунтуванні й деталізації чинників, які диференціюють ці тексти, зокрема чинників модусно-модального, тобто прагматичного характеру.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Аждачић Д.** О лингвистичким истраживањима књижевне фантастике. *Слов'янська фантастика*. 2016. Т. 3. С. 241–254.
2. **Бацевич Ф.** Нариси з лінгвістичної прагматики. Львів: ПАІС, 2010. 336 с.
3. **Бацевич Ф.** Український одивнений художній текст: лінгвістичні виміри. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2018. 336 с.
4. **Бовсунівська Т.** Епістемологічна нестабільність меж фантастики. *Слов'янська фантастика*. 2012. С. 9–14.
5. **Ніка О.** Модус у староукраїнській літературній мові другої половини XVI – першої половини XVII ст. Київ: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, 2009. 444 с.
6. **Сазонова Я.** Феномен страху в текстах жаків української й англійської літератури: лінгвопрагматичні аспекти. Харків: ХІФТ, 2018. 344 с.
7. **Серль Дж. Р.** Логический статус художественного дискурса. *Логос*. 1999. № 3. С. 34–47.
8. **Словарь** русского языка в четырех томах. Москва: Русский язык, 1984.

Т. 4. 790 с. 9. **Словник** сучасної української мови: в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1979. Т. 10. 916 с. 10. **Слов'янська** фантастика. Збірник наукових праць. Київ: ВГЦ Київський університет, 2012. 596 с. 11. **Хороб С. С.** Жанрові особливості української фантастики кінця XX – початку XXI століття: дис. ... канд. філол. наук: 10.01.02. Івано-Франківськ, 2017. 234 с. 12. **Эпштейн М.** Философия возможного. Модальности в мышлении и культуре. Санкт-Петербург: Алетея, 2001. 262 с.

REFERENCES

1. **Ajdachyĥ, D.** (2016). О лінгвістичкым ystrazhyvaŭnъма къызhevne fantastyke [About Linguistic Studies of Science Fiction]. *Slovianska fantastyka – Slavic Science Fiction*, 3, 241–254 [in Serbian].
2. **Batsevych, F.** (2010). *Narysy z lnhvystychnoi prahmatyky* [Notes on Linguistic Pragmatics]. Lviv: PAIS [in Ukrainian].
3. **Batsevych, F.** (2018). *Ukrainskyi odyvnenyi khudozhnii tekst: lnhvystychni vymiry* [Ukrainian Weird Literary Text: Linguistic Dimention]. Lviv: LNU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].
4. **Bovsunivska, T.** (2012). Epistemolohichna nestabilnist mezh fantastyky [Epistemic Instability of Science Fiction Borders]. *Slovianska fantastyka – Slavic Science Fiction*, 9–14 [in Ukrainian].
5. **Nika, O.** (2009). *Modus u staroukrainskii literaturnii movi druhoi polovyny XVI – pershoi polovyny XVII st* [Modus in Old-Ukrainian Literary Language of the second half of the XVIth – the first half of the XVIIth centuries]. Kyiv: Kyivskyi natsionalnyi universytet im. Tarasa Shevchenka [in Ukrainian].
6. **Sazonova, Ya.** (2018). *Fenomen strakhu v tekstakh zhakhiv ukrainskoi y anhlomovnoi literatur: lnhvoprahmatychni aspekty* [Phenomenon of Fear in Horror Texts of Ukrainian and English-speaking Language Cultures]. Kharkiv: KhIFT [in Ukrainian].
7. **Searle, J. R.** (1999). Logicheskii status khudozhestvennogo diskursa [Logical Status of Literary Discourse]. *Logos – Logos*, 3, 34–47 [in Russian].
8. **Slovar' russkogo yazyka v chetyrex tomakh** [Russian Language Dictionary in 4 Volumes]. (1984). (Vol. 4). Moskva: «Russkij yazyk» [in Russian].
9. **Slovnyk** suchasnoi ukrainskoi movy [Ukrainian Language Dictionary]. (1979). (Vol. 10). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
10. **Slovianska fantastyka. Zbirnyk naukovykh prats** [Slavic Science Fiction. A Collection of Scientific Works]. (2012). Kyiv: VHTs Kyivskyi universytet [in Ukrainian].
11. **Khorob, S. S.** (2017). Zhanrovi osoblyvosti ukrain-skoi fantastyky kintsia XX – pochatku XXI stolittia [Genre Specificity of Ukrainian Science Fiction of the end of the XXth – the beginning of the XXIst centuries]. *Candidate's thesis*. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
12. **Е'пштейн, М.** (2001). *Filosofiya vozmozhnogo. Modal'nosti v myshlenii i kul'ture* [Philosophy of the Possible. Modality in Cognition and in Culture]. SPb.: Aleteiya [in Russian].

Бацевич Флорій Сергійович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри загального мовознавства, Львівський національний університет імені І. Франка; вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна.

E-mail: floriy@in.lviv.ua

<https://orcid.org/0000-0002-6141-8318>

Batsevych Florij – Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of General Linguistics, Ivan Franko Lviv National University; Universytetska Str. 1, Lviv, 79000, Ukraine.

Надійшла до редакції 27 грудня 2019 року